

ІСТОРИКО-КАНОНІЧНИЙ КОМЕНТАР ПРАВИЛ НІКЕЙСЬКОГО СОБОРУ

HISTORICAL-CANONICAL COMMENTARY ON THE CANONS OF THE FIRST ECUMENICAL COUNCIL OF NICAEA

Постановка проблеми. Перший Вселенський Собор (325 р.) — подія виняткового значення не лише в історії Церкви, але й у політичній історії тодішньої Римської імперії. Він відбувся в період, коли Церква щойно вийшла з епохи жорстоких переслідувань, почала осмислювати й формулювати основи свого віровчення та церковної дисципліни. Одночасно з цим на історичній арені постає нова християнська держава і розпочинається новий тип взаємин між Церквою та державою, у якому Собор постає як перший акт співпраці між сакральним і світським началами.

Головною метою скликання Собору було формулювання віровчальної істини у відповідь на аріанську єресь, зокрема утвердження догмату про єдиносущність Сина Отцю. Проте сама можливість

У рік відзначення 1700-ліття Першого Вселенського Собору особливого значення набуває осмислення його канонічної спадщини у світлі сучасного богослов'я та церковного права. У статті здійснено лаконічний історико-канонічний аналіз двадцяти правил, ухвалених Нікейським Собором 325 р. Розглянуто історичні передумови їх формування, проблематику церковного життя, що зумовила появу цих канонів, а також джерела, на які вони спиралися, зокрема Священне Писання, апостольське передання, досвід помісних соборів та вчення Отців Церкви. Показано, що Нікейський Собор не лише відреагував на актуальні виклики свого часу, але й надав ухваленим нормам вселенського характеру, чим заклав фундамент для подальшої систематизації канонічного права. Особливу увагу приділено

* Кандидат філософських наук, старший викладач кафедри церковно-практичних дисциплін.

** Candidate of Philosophical Sciences (PhD), senior lecturer at the Department of Church-Practical Disciplines

зібрання понад трьохсот єпископів зі всього християнського світу, практична участь державної влади в його підготовці та подальше визнання канонічної сили його рішень заклали підвалини не лише догматичної, а й канонічної системи Православної Церкви.

Попри те що Нікейський Собор ухвалив лише двадцять канонів, їх кількість аж ніяк не зменшує його ваги та значущості. Кожне з правил відображало конкретні виклики та проблеми внутрішнього життя Церкви, які вимагали нормативного вирішення. У своїй основі ці постанови не були абсолютно новими: вони мали попередні аналоги й джерела у правилах апостольських часів, рішеннях помісних соборів та святоотцівській спадщині.

У сучасній церковній практиці ці правила часто трактують по-різному. Суперечливі тлумачення, а іноді й спроби ігнорування окремих положень, зумовляють потребу глибшого джерельного аналізу, який би враховував історичний контекст їх виникнення, правову логіку тогочасного церковного устрою, а також живу традицію їх застосування в подальші століття.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивчення правил Першого Вселенського собору має давню історію. Перші їх системні тлумачення з'явилися у працях візантійських каноністів XII–XIII ст.: Йоана Зонари, Олексія Аристіна та Феодора Вальсамона. Їхні коментарі стали класикою канонічної традиції та заклали основу для по-

значенню цих правил для формування канонічної традиції Православної Церкви та їх актуальності в сучасному богословсько-правовому дискурсі.

Ключові слова: Церква, Вселенські собори, Нікейський собор, соборність, канони, церковна дисципліна, християнське віровчення, святі отці, церковна юрисдикція.и

In the year marking the 1700th anniversary of the First Ecumenical Council, the reflection on its canonical legacy acquires particular importance in the light of contemporary theology and church law. The Council held in Nicaea in 325 was an unprecedented act of ecclesial conciliarity: the gathering of more than three hundred bishops from various regions confirmed the universal scale and significance of this event. The Nicene Council emerged as the Church's response to the threat of dogmatic division and at the same time as the first institutional embodiment of the unity of the Church at the conciliar level. Special attention in this article is given to the canonical legacy of this assembly. A historical and canonical analysis of the twenty canons adopted by the Council is carried out. The study examines the historical preconditions for their formation, the problems of church life that necessitated their appearance, as well as the sources on which they were based: apostolic tradition, the experience of local councils, and the teaching of the Fathers of the Church. It is shown that the adopted canons possessed a clear logical and structural

дальшого сприйняття нікейських постанов у православному світі.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. єпископ Никодим Мілаш систематизував і прокоментував церковні канони, спираючись на їх історію і патристичне засвоєння. Його дослідження стали важливим орієнтиром для розвитку канонічної науки у слов'янському середовищі.

У XXI ст. інтерес до Нікейського собору значно посилюється. Зокрема, відзначення 1700-ліття цієї події стало важливим стимулом для нових історико-богословських студій та поглибленого аналізу його канонічної спадщини. До сучасного корпусу праць також належать дослідження українських авторів, зокрема доцента кафедри церковно-практичних дисциплін прот. М. Лесюка [Лесюк М., 2013], який вивчає історію та діяння Вселенських соборів, підкреслюючи їх значення для сучасного богослов'я та церковної практики.

Мета дослідження — проаналізувати канони I Нікейського Собору в їх історичному та канонічному контексті з метою з'ясування причин їх ухвалення, особливостей змісту та впливу на подальший розвиток церковного права у Вселенській Церкві.

Виклад основного матеріалу дослідження. Перший Вселенський собор, відомий також як Нікейський собор, відбувся 325 р. у м. Нікея (сучасна Туреччина) з ініціативи св. рівноапостольного Костянтина Великого. Це був перший масштабний церковний форум, який зібрав єпископів з усього християнського світу для обговорення фундаментальних богословських питань та подолання церковних ересей. Крім того, на соборі було вирішено низку адміністративних та церковно-правових проблем: встановлено єдину дату святкування Великодня, окреслено церковну ієрархію, а також ухвалено двадцять канонів, які регламентували церковну дисципліну, тощо.

composition and a distinctly formulated normative purpose, reflecting the Church's responses to the pressing challenges of its time. It is determined that the rules of the Nicene Council dealt with the ordination of clergy, the definition of church jurisdiction, the establishment of canonical boundaries between dioceses, the treatment of apostates and heretics, as well as disciplinary norms for the clergy. Their significance for the formation of the canonical tradition of the Orthodox Church and their relevance for modern theological and legal discourse are emphasized. The conclusion is drawn that the canons of the First Ecumenical Council remain not only a historical monument but also a living source of church law, which retains its authority thanks to the steadfast foundations of faith, ecclesiastical order, and pastoral responsibility.

Keywords: Church, Ecumenical Councils, Nicene Council, conciliarity, canons, church discipline, Christian doctrine, Holy Fathers, church jurisdiction.

Канони Першого Вселенського Собору, хоч і сформульовані в умовах ранньої Церкви, виявилися надзвичайно стійкими та універсальними у своїй правовій структурі. Вони торкаються питань, які й сьогодні не втрачають значення: правила висвячення кліру, порядок церковної юрисдикції, канонічні межі між єпархіями, ставлення до відступників і еретиків, дисциплінарні норми для духовенства тощо. Далі розглянемо історію та значення цих правил.

Перше правило відображає підхід Нікейського Собору до тілесної цілісності та дисципліни кліру. У ньому йдеться про допустимість служіння тим, хто зазнав фізичних ушкоджень не з власної вини (наприклад, через насильство з боку варварів), але водночас забороняється допускати до кліру, а тим більше залишати у ньому тих, хто навмисно вдався до самооскоплення [Книга правил, 2008, с. 24].

Єпископ Никодим Мілош пояснює, що приводом до прийняття цього правила став випадок пресвітера Леонтія з Антіохії, який, не бажаючи відпустити жінку на ім'я Євстоля, з якою жив без шлюбу, і прагнучи уникнути підозри, сам себе оскопив [Никодим (Мілаш), 2015, с. 240]. За це його було позбавлено священства, а Собор вирішив поновити давні апостольські норми, підтвердивши недопустимість таких дій для духовенства.

Це правило також стало контекстом для ширшої дискусії на Соборі про шлюб духовенства. Частина єпископів пропонувала заборонити кліру одружуватись і мати сім'ю. Однак єпископ Фіваїдський Пафнутій, сам подвижник і аскет, виступив проти надмірної строгості. Він зазначив, що подружжя не є нечистим, що не слід накладати непотрібного тягара на священнослужителів, а зв'язок чоловіка й дружини, укладений до рукоположення, не може бути причиною для розлучення. Натомість він підкреслив, що надмірна строгість у цьому питанні може принести Церкві ще більшої шкоди.

Як відзначає єпископ Никодим: *«така заява Пафнутія була цінною ще й тому, що і сам він ніколи не мав зв'язку із жінками, від самої юності проводячи цнотливе життя у монастирі»* [Никодим (Мілаш), 2015, с. 244]. Таким чином Церква фактично і де-юре відкинула необхідність обов'язкової безшлюбності духовенства (целібату), надавши клірикам право самим вибирати — бути неодруженим чи жити у шлюбі.

Так утвердилась традиція про одруження до хіротнії та, відповідно, заборони на одруження після рукоположення. Ця практика існувала у древні часи і відображена в Апостоль-

ських постановах, де, зокрема, зазначено: «в єпископа, пресвітера і диякона належить поставляти одношлюбних, чи в живих будуть їхні дружини або вже померли» [Апостольські постанови, 2011, с. 189]. Далі автор цієї пам'ятки наголошує, що «після рукопокладання недозволено їм ні одружуватися, якщо вони неодружені, ні поєднуватися з іншими, якщо вони одружені: вони повинні задовольнятися тією дружиною, яку мали, коли прийшли до рукопокладання» [Там само].

Другим канонем встановлено заборону щодо поспішного рукоположення новонавернених без попереднього випробування, бо як відзначили отці Собору, «і оголошеному потрібен час, і після хрещення потрібне подальше випробування» [Книга правил, 2008, с. 24]. На думку Аристіна [Правила святих вселенських соборів с толкованием, 2011, с. 11], це положення безпосередньо ґрунтується на 80-му правилі святих апостолів, у якому зазначено, що «того, хто від язичницького життя прийшов і охрестився чи від порочного способу життя навернувся, неправильно одразу поставляти у єпископи [...] несправедливо невипробуваному ще одразу бути учителем інших» [Книга правил, 2008, с. 21].

Водночас воно перегукується із 10-м правилом Сардикійського собору [Книга правил, 2008, с. 140], яке вимагає, щоб кожний кандидат у священство перебував якийсь час у нижчому ступені церковного служіння (наприклад, у чині читця чи іподиякона). Лише після цього, якщо його буде визнано гідним, допускається його поставлення у вищій ступені духовного сану.

Таким чином, поступовість і перевірка часом є необхідною умовою для піднесення у священнослужінні. Цей припис має подвійне значення: з одного боку, він захищає Церкву від негідних і неперевіраних служителів, а з іншого — утверджує моральну чистоту й авторитет кліру.

Третє правило перегукується з першим, адже, дозволивши шлюб клірикам, Собор задля уникнення підозр обмежує проживання неодружених священнослужителів із сторонніми жінками, за винятком «матері, або сестри, або тітки, або тільки тих осіб, які поза всякою підозрою» [Книга правил, 2008, с. 25].

Четвертим правилом визначено обов'язкову участь кількох єпископів в архиерейській хіротонії. На перший погляд, це правило суперечить 1-му канону святих апостолів, яке заповідає, щоб єпископа поставляли «два або три єпископи» [Книга правил, 2008, с. 6]. Натомість соборне правило вимагає участі трьох єпископів, включно зі згодою відсутніх, яку підтверджено письмово через листи.

Утім, на думку Зонари [Правила святих вселенських соборів с толкованием, 2011, с. 17], ці приписи не суперечать один одному. Апостольське правило під терміном «рукоположення» розуміє власне посвячення та покладання рук. Натомість правило собору під «поставленням і рукоположенням» має на увазі сам акт обрання єпископа. З цієї причини воно визначає, що обрання архиєрея не може відбутися інакше, як за участю трьох єпископів, що особисто зібралися, а також за підтвердженням згоди відсутніх, засвідченої у відповідних листах.

Після обрання відбувається його остаточне затвердження, яке включає посвячення, через покладання рук єпископів, що його очолює митрополит області.

П'яте правило Нікейського Собору має вагомe значення у контексті церковної дисципліни та соборного устрою. Його зміст спрямований на те, щоб рішення про відлучення кліриків від церковного спілкування, винесені єпископом, не були остаточними і підлягали перегляду в разі сумнівів у їх об'єктивності.

Собор прямо забороняє іншим єпископам приймати в спілкування осіб, відлучених в іншій єпархії, але водночас встановлює механізм апеляції через обласний собор. Причиною прийняття цього правила стала реальна практика зловживань, коли деякі єпископи через особисту неприязнь чи упередженість несправедливо відлучали підлеглих.

Нікейський Собор у цьому правилі не лише окреслив принцип апеляційного перегляду дисциплінарних рішень, але й заклав традицію регулярного скликання обласних (помісних) соборів.

Було встановлено, що двічі на рік усі єпископи даної області мають збиратися разом: перед початком Великого посту та восени. Метою цих зібрань було не лише вирішення апеляційних справ, але й загальна оцінка стану церковного життя, залагодження непорозумінь між кліром та єпископатом, а також утвердження єдності в управлінні.

Шостий канон підтверджує привілеї Олександрійської, Римської та Антіохійської кафедр. У тлумаченні Зонари [Правила святих вселенських соборів с толкованием, 2011, с. 26] підкреслено, що це правило закріплює давній порядок, за яким згадані митрополити мали першість у своїх областях і без їхньої згоди не могло відбутися жодне важливе церковне діяння, зокрема рукоположення єпископів. Тим самим воно підтверджує провідну роль митрополита в збереженні канонічного порядку.

Зонара наголошує, що навіть за умови виборності єпископів громадою остаточне затвердження належало митрополитові.

Правило також передбачає, що при загальній згоді більшості виборців окремі заперечення не скасовують чинності обрання.

Сьоме правило Нікейського Собору визнає за єпископом Єрусалима (Елії) особливе почесне становище серед єпископів Палестини, залишаючи адміністративне верховенство за митрополитом Кесарії. Єпископ Никодим Мілаш зауважує, що це рішення ґрунтується на древній пошані до святого міста як духовної колиски християнства, проте не надає йому автокефалії [Никодим (Мілаш), 2015, с. 276].

Таким чином, Собор поєднав збереження наявної митрополічної структури із символічним піднесенням авторитету Єрусалимської кафедри. У подальшому, на III і IV Вселенських Соборах, це почесне становище переросте в патріарший статус.

Восьме і дев'ятнадцяте правила регламентують прийняття до церковного спілкування осіб із розкольніцьких та єретичних спільнот. Так, у восьмому каноні встановлено порядок прийняття до Церкви представників ересі «чистих», а у дев'ятнадцятому — павліан.

Нікейський Собор постановив, що т. зв. «чисті» (новаціани), які приєднуються до Кафолічної і Апостольської Церкви, після «покладення на них рук» [Книга правил, 2008, с. 27] повинні письмово засвідчити згоду приймати постанови Церкви; також для них було визначено термін покаяння. Клірики з їхнього середовища можуть залишатися у своєму сані, однак у містах і селах, де вже є єпископ Кафолічної Церкви, саме він має єпископське достоїнство, а ті, що називалися єпископами серед «чистих», можуть бути зараховані як пресвітери чи хорєпископи, аби уникнути подвійної ієрархії.

Стосовно ж павліан отці Собору визначили, що всі вони повинні бути знову охрещені. Колишні клірики після повторного хрещення можуть бути рукопокладені єпископом Кафолічної Церкви, якщо виявляться гідними; у протилежному випадку вони усуваються від священного служіння. Те саме стосується і тих, кого називали дияконисами: оскільки вони не мали справжнього рукоположення, їх слід зараховувати до мирян [Там само, с. 30].

Дев'яте і десяте правило Нікейського Собору присвячені надзвичайно важливому питанню — допуску до священницького служіння лише тих осіб, які пройшли ретельне випробування і виявили себе гідними не лише з точки зору знань, але й морального життя.

9-те правило встановлює, що жодна людина не може бути рукоположена без попереднього випробування, а якщо така

особа визнала гріхи, але попри це була рукоположена — її слід усунути від священнослужіння. Церква, як зазначається у тексті канону, вимагає непорочності (1 Тим. 3:2). Єпископ Никодим Мілош пояснює, що випробування включало аналіз способу життя, богословських знань, мотивації служіння, а також сповіді, що засвідчувала внутрішню чистоту кандидата [Никодим (Мілаш), 2015, с. 282].

Наступне правило посилює попереднє положення, наголошуючи: якщо хтось був поставлений у клір, будучи відступником або з прихованими важкими гріхами, незалежно від того, з відома чи з неувважності тих, хто його рукоположив, його мають позбавити сану. Особливо йдеться про тих, хто відпав від віри під час гонінь.

Правила 11–14 окреслюють покайний шлях для різних категорій християн, що зреклися віри.

В *одинадцятomu правилі* Нікейського Собору отці встановили механізм повернення до Церкви тих, що відпали від віри добровільно, без примусу чи небезпеки. Для них визначено тривалий шлях покайння: три роки перебування серед слухачів Писання, сім років стояння разом із тими, що каються, просячи прощення, а ще два роки молитви з вірними без причастя Святих Таїн [Книга правил, 2008, с. 27–28].

Зонара у своєму тлумаченні підкреслює, що таке покайння «повинно бути щирим і нелицемірним, не з обманом, а з теплом і наполегливим старанням» [Правила святих вселенських соборів с толкованием, 2011, с. 42]. Лише за умови справжнього розкаяння ці особи можуть бути прийняті Церквою.

У *дванадцятomu правилі* Нікейського Собору визначено, що ті, хто після сповідання віри знову повернувся на військову службу й домігся відновлення у військовому чині, мають три роки перебувати серед слухачів і десять років серед тих, що каються.

Аристин у своєму тлумаченні наголошує, що єпископи повинні звертати увагу на щирість і спосіб покайння. Ті, що каються зі страхом Божим, зі сльозами, терпінням і милостиною, можуть бути прийняті до молитовного спілкування швидше, тоді як байдужі й формальні у своєму покайнні мають відбути повний термін епітимії [Правила святих вселенських соборів с толкованием, 2011, с. 47].

Тринадцяте правило Нікейського Собору закріплює норму, що має як богословське, так і пастирське значення: ніхто з тих, хто перебуває при смерті, не повинен бути позбавлений Святого Причастя.

Цим правилом Собор апелює до давнього церковного звичаю, що зафіксований зокрема в 6-му правилі Анкірського Собору [Книга правил, 2008, с. 104]. Воно набуває загального характеру, перетворюючись на вселенську норму: усі, хто кається, але ще не завершили епітимії, в разі загрози смерті мають право на Святі Дари після належного випробування з боку єпископа чи священника.

У *чотирнадцятому правилі* Нікейського Собору постановлено, що оголошені, які відпали від віри, повинні три роки перебувати серед слухачів Писання, а потім долучатися до молитви разом з оголошеними.

П'ятнадцяте і шістнадцяте правила Нікейського Собору забороняють самочинні переходи єпископів, пресвітерів і дияконів з однієї Церкви до іншої. Перехід визнається недійсним, а клірик зобов'язаний повернутися до тієї громади, де він був рукоположений; у разі відмови накладається заборона у священнослужінні. Такі переходи спричиняли смуту й суперечили апостольській традиції.

У тлумаченні Вальсамона роз'яснено, що допустимим може бути лише переведення за рішенням собору і задля користі всієї Церкви, тоді як самовільне залишення кафедри чи вторгнення на чужу суворо засуджується [Правила святих вселенських соборів с толкованием, 2011, с. 55]. Обидва правила спрямовані на утвердження церковного порядку та запобігання кар'єризму й розділенню громад.

Сімнадцятий канон засуджує лихварство серед духовенства. Аристин у тлумаченні зазначає, що це правило ґрунтується як на старозавітних приписах (Втор. 23:19), так і на євангельських настановах, які забороняють сріблολюбство. Він підкреслює, що клірики, які займаються позиками під відсотки, чинять тяжкий гріх і підлягають епітимії [Правила святих вселенських соборів с толкованием, 2011, с. 61].

Вісімнадцяте правило регулює літургійний порядок: диякони не повинні причащатися перед пресвітерами і «*навіть сидіти серед пресвітерів дияконам не дозволено*» [Книга правил, 2008, с. 30]. Собор постановив припинити практику, коли диякони у деяких місцях роздавали Євхаристію пресвітерам чи приступали до Таїнства раніше за єпископів. Було визначено, що диякони повинні залишатися у своєму званні, як служителі єпископів і співслужителі пресвітерів, приймаючи Євхаристію лише після них і з їхніх рук. Дияконам також заборонено сидіти перед пресвітерів, оскільки це суперечить церковному порядку.

У тлумаченнях каноністів підкреслюється, що правило спрямоване на збереження ієрархічного порядку в Церкві. Диякон не має влади приносити Євхаристійну Жертву, а тому не може передавати її тому, хто цю владу має.

Двадцятье правило Нікейського Собору постановляє, щоб у недільні дні та в період П'ятидесятниці вірні під час богослужіння молилися стоячи, а не на колінах. Цим підкреслюється святковий характер неділі та днів після Пасхи, які символізують воскресіння Христове та майбутнє вічне життя.

Зонара у своєму тлумаченні пояснює, що постанова ґрунтується на давній церковній традиції, яка веде свій початок ще від святих Отців і святителя Василя Великого. Недільний день розглядається як образ очікуваного віку, «день восьмий», що перевершує часові межі і символізує нескінченність майбутнього Царства. Саме тому Церква постановила молитися стоячи, аби тілесним жестом виразити радість воскресіння і спрямовувати думку до небесної нагороди.

Висновки. Канони Собору були спрямовані на подолання актуальних викликів часу: визначення порядку прийняття розкольників та еретиків, встановлення покаїнної дисципліни для відпалих, упорядкування життя кліру та захист єдності церковного управління. Вони відображають прагнення Собору зберегти внутрішню єдність Церкви, запобігти свавіллю та кар'єризму, відновити належну ієрархію й дисципліну. Разом із тим канони торкаються і моральних питань, забороняючи лихварство та інші практики, несумісні зі священним служінням, а також окреслюють літургійний порядок, надаючи богослужінню відповідного богословського змісту.

Підсумовуючи можемо констатувати, що правила Першого Вселенського Собору залишаються не лише історичною пам'яткою, а й актуальним джерелом церковного права. Вони не втрачають своєї сили, оскільки засновані на непохитних засадах віри, церковного порядку і пастирської відповідальності.

Зовнішні обставини і сам світ досить відчутно змінився і далі продовжує змінюватись, але принципи, закладені у цих правилах, залишаються незмінними. Ми не маємо права знецінювати ні сам Нікейський Собор, ні його канонічну спадщину. Ці правила — не застарілі приписи, а наріжний камінь єдності, що витримав випробування буремних політичних епох і внутрішніх спокус. А сам Нікейський Собор належить до числа найважливіших подій християнської історії, і його авторитет не затьмарили навіть віки.

1. Біблія. Сучасний переклад з давньоєврейської та давньогрецької мов. 2-ге вид. Київ: Українське Біблійне Товариство, 2023. 1366 с.
2. Апостольські постанови / Київська православна богословська академія УПЦ Київського Патріархату; пер. укр. мовою єп. Епіфанія (Думенка). Київ: Вид. Від. УПЦ КП, 2011, 282, [2] с.
3. Книга правил святих апостолів, Вселенських і Помісних соборів, і святих Отців / Пер. С. Чокалюка. Київ: Вид.від. УПЦ КП, 2008. 367 с.
4. Лесюк М., прот.. Історія Древної Церкви. Київ: Вид.від. УПЦ КП, 2013. 773 [3] с.
5. Правила Православної Церкви з тлумаченнями єпископа Никодима (Мілаша) / Київська православна богословська академія ; упоряд. і перекл. С. М. Чокалюк. Київ: Вид. Від. УПЦ КП, 2015. Ч. 1. 815, [1] с.
6. Правила святих Вселенських Соборів с толкованием. Москва: 2011. 737 [15] с.

-
1. Bibliia. Suchasnyi pereklad z davnoievreiskoi ta davnohretskoi mov. 2-he vyd. Kyiv: Ukrainske Bibliine Tovarystvo, 2023. 1366 s.
 2. Apostolski postanovy / Kyivska pravoslavna bohoslovska akademiia UPC Kyivskoho Patriarkhatu ; per. ukr. movoiu yep. Epifaniia (Dumenka). Kyiv: Vyd. Vid. UPC KP, 2011. – 282, [2] s
 3. Knyha pravyl sviatykh apostoliv, Vselenskykh i Pomisnykh soboriv, i sviatykh Ottsiv / Per. S. Chokaliuka. Kyiv Vyd. vid. UPC KP, 2008. 367 s.
 4. Lesiuk, M., prot. Istoriia Drevnoi Tserkvy. Kyiv: Vyd. vid. UPC KP, 2013. 773 [3] s.
 5. Pravyla Pravoslavnoi Tserkvy z tlumachenniamy yepyskopa Nykodyma (Milasha) / Kyivska pravoslavna bohoslovska akademiia; uporiad. i perekл. S. M. Chokaliuk. Kyiv: Vyd. Vid. UPC KP, 2015. Ch. 1. 815, [1] s.
 6. Pravyla sviatykh Vselenskykh Soborov s tolkovaniem. Moskva, 2011. 737 [15] s.